

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “АБРОМОРФЕМА” І “МОРФЕМА”
В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

У статті встановлено співвідношення понять “аброморфема” і “морфема” в сучасній лінгвістиці, визначено специфічні особливості аббревіатурних морфем.

Ключові слова: морфема, аббревіатурна морфема, аббревіатурний складник, складноскорочені слова, морфемно подільні слова.

Correlation of notions “abbromorpheme” and “morpheme” in modern linguistics is given in the article. The peculiarities of abbreviation morphemes are defined.

Key words: morpheme, abbreviation morpheme, abbreviation component, abbreviated words, morpheme divisible words.

Питання подільності, мотивованості, похідності, компонентного складу аббревіатур розв'язують зовсім або частково по-іншому, ніж похідних одиниць основного словникового складу мови.

Морфемну подільність аббревіатур по-різному витлумачують вітчизняні та зарубіжні лінгвісти. Одні взагалі заперечують їхню лексемність [8, с.10], вважають нерозкладними ці одиниці [12, с.23-24], інші переконливо доводять морфемний статус аббревіатурних компонентів [13, с.454-455].

Поняття і термін “аброморфема” (“аббревіатурна морфема”) з'явилися у 60-х роках минулого століття в російській лінгвістиці у зв'язку з характеристикою структури подільних аббревіатур [10, с.80]. Першою спробою дослідити і теоретично обґрунтувати поняття “аброморфема” є праця Д. Алексєєва “Сокращённые слова в русском языке” (Саратов, 1979). Виділивши структурні типи аброморфем, автор, на жаль, не визначив критеріїв їх виокремлення.

В українській лінгвістиці цей термін почали вживати пізніше, хоч ідея поділу аббревіатур на морфемні відома так само з 70-х років ХХ століття. Для позначення складників морфемно подільних аббревіатур тут використовували терміни “формалізований компонент” [11, с.17], “структурна морфема” [9, с.14].

Термінові “аброморфема” свого часу віддала перевагу Н. Клименко. Порівнявши складові аббревіатур з мотивувальними словосполученнями, вона виокремила в подільних аббревіатурах специфічні аброморфемні – повні або часткові еквіваленти морфем у вихідних словах [4, с.44].

Незважаючи на активізацію досліджень з аббревіації, проблема визначення морфемної будови аббревіатур та значення аббревіатурних складників у сучасній лінгвоукраїністиці залишається однією з найдискусійніших.

У структурному плані слово складається з морфем (від грец. *morphē* – форма) – найменших неподільних значущих одиниць мови, які виступають як носії певного лексичного чи граматичного значення слова і регулярно відтворюються відповідно до моделей цієї мови. Структуру слова визначаємо як склад, розташування та зв'язки його значущих частин. Отже, поняття “структурної характеристики” слова в лінгвістиці пов'язане з поняттям морфемні як щодо повнозначних слів, так і аббревіатур. Морфемна структура слова передбачає наявність у ньому певної кількості і певної якості морфем, які органічно пов'язані між собою і розташовані в слові в лінійному порядку. Кількість морфем, їх типи та позиція в слові програмується (передбачаються) самою мовою [2, с.50].

Відразу зауважимо, що морфема – це родове поняття, що охоплює такі видові поняття, як корінь (єдина обов'язкова для кожного слова морфема) та афіксальні морфеми (префікс, суфікс, інтерфікс, конфікс, постфікс, флексія). Вона служить для співвіднесення плану вираження з планом змісту і має такі властивості, як граничність і цілісність. Цілком слушно зауважує Є. Кубрякова, що морфема становить мінімальну знакову одиницю мови, значущість якої зумовлена її участю у складі слова: ця значущість визначається тим, передача якої частини інформації, пов'язаної з цим типом слів, припадає на неї [7, с.302].

Ми погоджуємося з думкою І. Ковалика, що всі типи морфем є такими величинами, які існують в абстрактній формі не тільки в науковому лінгвістичному мисленні дослідника-мовознавця, а й у лінгвістичній свідомості мовця [5, с.72].

Характерними рисами всіх типів морфем є їхня відтворюваність і повторюваність у поєднанні з різними морфемами. Значення морфеми зазвичай виявляється в низці утворень (щонайменше двох), які містять цю морфему. Зрозуміло, що морфемами можна вважати лише ті значущі частини слова, які виділяються не в одному слові й при цьому поєднуються з різними морфемами основи. Обов'язково повторюваними є зв'язані кореневі морфеми, бо вони повинні фіксуватися хоч би в кількох словах, щоб бути виділеними.

Корінь – основна морфема, що виступає носієм лексичного, матеріального значення, а конкретизують і уточнюють це значення (як дериваційне, так і релятивне) афікси. Корінь як центральна і найбільш незалежна в структурному і семантичному плані морфема може самостійно утворювати слова, тобто матеріально дорівнювати слову, на протигагу афіксальним морфемам, бо їх наявність у слові не обов'язкова.

Основною функцією афіксальних елементів є словотвірна. Але кожен афікс може ще виконувати функцію класифікаційну, тобто вказувати на певну частину мови, яка транспонує, тобто вказувати на переведення однієї частини мови в іншу, поняттєву, або семантичну, тобто словотвірну-розрядну функцію відношення дериватива до певного лексичного розряду, уточнювальну, тобто функцію підсилення чи послаблення значення твірної основи, та оціночно-стилістичну – демінутивну, аугментативну тощо [5, с.25]. Хоч афіксальні морфеми обмежені вживанням у класі слів одного типу, їх частотність загалом набагато вища, ніж у корневих морфем. Кожна афіксальна морфема може з'єднуватися з гранично великою кількістю різних корневих морфем, тоді як та сама коренева морфема трапляється в сполученні з нечисленним колом афіксальних морфем.

О. Кубрякова відзначає, що визначальним у встановленні статусу того чи того компонента є критерій функціональний, що базується на аналізі “реального призначення морфеми і її близькості до “справжніх” дериваційних морфем [6, с. 97]”. Таку близькість, на нашу думку, концентрують у собі компоненти складових, складово-словесних та частково комбінованих аббревіатур, для творення яких використовують компоненти, семантична значущість яких, здебільшого, є стійкою, актуальною для носіїв мови. Наприклад, *адмін-* виступає як носій значення “адміністративний” у словах *адмінбудинок*, *адмінкомісія*, *адмінкрісло*, *адмінресурси*, *адмінреформа*; *дієт-* – значення “дієтичний” у словах *дієт'їдальня*, *дієтмагазин*, *дієтпродукт*, *дієтхарчування*; *інд-* – значення “індивідуальний” у словах *індбуд*, *індодяг*, *індпошив*; *страх-* – значення “страховий” у словах *страхвнесок*, *страхделегат*, *страхінспекція*, *страхкаса*, *страхфонд*.

Проблема полягає в тому, що аббревіатурні морфеми за одними ознаками близькі до коренів, за іншими – до афіксів, за семантикою – до основ, загалом же вони мають властивості, які притаманні тільки їм одним – **аброморфемам** [1, с.227]. Як цілком слушно зауважує Н. Клименко, елементи, представлені у складноскорочених словах, треба розглядати як самостійні морфеми зі значеннями, що відповідають значенням основ, від яких вони утворені. Їм властива повторюваність у морфемній структурі слів, а отже, й самостійне значення у процесі словотворення, свої закономірності комбінаторики та дистрибуції в слові [4, с.44-45].

Хоч абрєвіатурні морфєми, які беруть участь у творєнні складноскорочєних слів, не збігаються своїми межами зі звичними морфємами, але вони мають якості, притаманні морфологічним одиницям – морфємам як мінімальним значущим частинам слова. Аброморфєми повною мірою відповідають вимогам, які висувають до морфєми:

- 1) сприймаються як далі неподільна одиниця;
- 2) набувають свого самостійного значення і звучання;
- 3) регулярно відтворюються в мові.

Усю сукупність як морфєм, так і аброморфєм поділяють на класи за функцією, місцем у слові, значенням, структурою, продуктивністю та походженням.

Проте аброморфєми мають низку своїх специфічних особливостей:

1. Складноскорочєні слова переважно морфємно членовані. Структурна подільність самим аброморфємам не властива (наприклад, аброморфєма *загот-* у словах *заготзерно*, *заготконтора*, *заготціна* структурно неподільна і адекватна за значенням основі “заготівельн(ий)”. Отже, якщо вся абрєвіатура здійснює інтеграцію змісту на поняттєво-словотвірному рівні, то кожен компонент в абрєвіатурі відображає частину цієї інтеграції, іншими словами, інтеграцію на морфємному рівні.

2. Абрєвіатурні морфєми сприймаються здебільшого як усічення за своєю структурою, у зв'язку з тим що абрєвіатурні компоненти на зразок *зелен-* (*зеленбуд*), *канц-* (*канцприладдя*), *літ-* (*літредактор*), *фарм-* (*фармпром*), *шкір-* (*шкіргалантерея*), *юн-* (*юнкор*) і под. за своїм статусом репрезентують не корінь, а основу слова, що скорочується. Формально аброморфєми можуть дорівнювати відповідним кореням або основам, але це не означає їхньої повної ідентичності. Порівнявши слова *атоммаш*, *Росатом*, *грам-атом*; *хлібторг*, *Укрхліб*, *хліб-сіль*; *центрвиборчком*, *бізнес-центр*, *автотехцентр* помітимо, що тільки в *атоммаш*, *хлібторг*, *центрвиборчком* складники *атом-*, *хліб-*, *центр-* сприймаються як усічені морфєми, а в решті слів вони є цілісні основи.

3. Аброморфєми є зв'язаними й через це ближчі до афіксів, ніж до корєневих морфєм. До таких належать, наприклад, *госп-* (*госпрозрахунок*, *госпчастина*), *-госп* (*комунгосп*, *промгосп*), *держ-* (*держустанова*, *держфінансування*), *ком-* (*комбанк*, *компослуги*), *-ком* (*завком*, *страйкком*), *мед-* (*меддопомога*, *медпрацівник*), *орг-* (*оргвисновок*, *оргкомітет*), *-орг* (*групорг*, *парторг*), *соц-* (*соцзабезпечення*, *соцумови*), *юр-* (*юрпослуги*, *юрчастина*) і под. Вони, як і афікси, зв'язані з моменту виникнення, а корєні стають зв'язаними як виняток. Але на відміну від афіксів абрєвіатурні морфєми активніше зазнають лексикалізації.

4. Зближення складноскорочєних і складних слів відбувається тому, що і ті, і ті можуть утворюватися на основі атрибутивного словосполучення. По-перше, у складноскорочєному слові прикметник переважно скорочується так, що залишається корінь (відповідно він дорівнює твірному для цього прикметника іменнику): *військовий керівник* > *військкерівник*, *головний лікар* > *голови́кар*, *поліграфічний відділ* > *поліграфвідділ*, *спортивний клуб* > *спортклуб*, *центральный форвард* > *центрфорвард*. По-друге, можливість утворити складноскорочєне слово на основі словосполучення “прикметник + іменник” спричиняє появу складних слів з єднальним голосним і складноскорочєних слів з усіченим до корєня прикметником: *рибокомбінат* і *рибкомбінат*, *хлібозавод* і *хлібзавод*. Цілков зрозуміло, що на межі абрєвіації і композиції можуть виникати складні слова суперечливої структури, наприклад *Донецькобленерго*, *Київдержадміністрація*, *Рівнеоблрада*, *Херсонкомунтрансєрвіс*, у яких *Донецьк-*, *Київ-*, *Рівне-*, *Херсон-* виступають як скорочєння від “Донецький”, “Київський”, “Рівненський”, “Херсонський”. Отже, якщо ми маємо справу з усіченими основами, то можемо визнати їх аброморфємами, що структурно дорівнюють корєневим морфємам.

5. Якщо афіксам притаманне позиційне закріплення у слові, то в аброморфєм позиція більше зумовлена синтаксично, ніж структурно. Так, у препозиції зазвичай стоять усічення від атрибутивного члена словосполучення (*абонвідділ*, *бухоблік*, *водгосп*,

генконсул, дизпаливо, економполітика, євроінтеграція, інформцентр, методрозробка, посівплоща, статуправління), а в постпозиції – усічення від субстантивного члена словосполучення: *автобус, головбух, командарм, облспецбуд, спецгосп, терком, юрфак*.

Ось чому, на нашу думку, не можна погодитися з тим, що словотворчі елементи інтернаціонального походження на зразок *біо-*, *євро-* і под. у словах *біостимулятор*, *європарламент* є префіксоїдами, а самі слова – композитами. Вважаємо ці й подібні до них слова складноскороченими, а компоненти *біо-* і *євро-* – препозитивними аброморфемами. Що ж стосується слів *біонавт* і *сейсмосавр*, то в них спостерігаємо словотвірну контамінацію (накладання усічених основ): *біонавт* (**біологічний космонавт**), *сейсмосавр* (**сейсмічний динозавр**). Тут маємо справу з комбінованими складноскороченими словами, бо вони утворені з початкового компонента першого слова і кінцевого компонента другого слова, що входять до складу підрядного словосполучення. Телескопними утвореннями вважаємо ті слова, які утворилися внаслідок склеювання початкового елемента одного слова з кінцевим другого розрізаних слів, пов'язаних відношеннями сурядності (пор.: *белалгін* (**беладона + анальгін**). Іноді телескопія може містити елементи аббревіації *салол* (**саліцилова кислота + фенол**).

б. Значення аббревіатурних морфем частково визначається позицією в слові. Морфем *-арм-*, *-буд-*, *-госп-*, *-див-*, *-кор-*, *-мет-*, *-орг-* і под. мають дещо відмінне значення в препозиції і в постпозиції. У першій позиції вони співвідносяться відповідно з прикметниками “армійський”, “будівельний”, “господарський”, “дивізійний”, “кореспондентський”, “металевий”, “організаційний” (*армкорпус*, *будорганізація*, *госпчастина*, *дивлікар*, *корпункт*, *метвироби*, *оргвисновки*), у постпозиції – з іменниками “армія”, “будівництво”, “господарство”, “дивізія”, “кореспондент”, “метал”, “організатор” (*вторчормет*, *командарм*, *начдив*, *облспецбуд*, *лісгосп*, *профорг*, *сількор*). Такі аброморфемні морфемні мотивуються різними за значенням прикметниками, пор.: *артсвердловина* (артезіанська свердловина) і *артпідготовка* (артилерійська підготовка); *архбюро* (архівне бюро) і *архфонд* (архітектурний фонд); *концкорм* (концентрований корм) і *концтабір* (концентраційний табір).

Отже, аббревіатурні морфемні розглядаємо як самостійні морфемні з значеннями, що відповідають значенням основ, від яких вони утворені. При творенні подільних аббревіатур використовують компоненти, семантична значущість яких усталена й актуальна для мовців. Основними рисами аббревіатурних морфем є висока частотність, відносна самостійність значення, здатність утворювати похідні за готовим зразком-моделлю без опори на словосполучення. Хоч аббревіатурні морфемні, за допомогою яких утворюються аброморфемні аббревіатури, не завжди збігаються своїми межами зі звичайними морфемами, але вони повною мірою відповідають вимогам, які висуваються до морфемні: сприймаються як далі неподільні одиниці, набувають своє самостійне значення і звучання, регулярно відтворюються в мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Д.И. Сокращённые слова в русском языке / Д.И. Алексеев. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979. – 328 с.
2. Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір: навч. посібник / Л. Вакарюк, С. Панцьо. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 184 с.
3. Воронова В.Л. Процессы развития морфологических элементов, стоящих на грани морфемы и слова / В.Л. Воронова // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 93–106.
4. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.І. Комарова, Т.І. Недозим, Т.В. Іванова // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С.41–50.
5. Ковалик І.І. Вчення про словотвір / І.І. Ковалик. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип. 2. – 83 с.

6. Кубрякова Е.С. Об относительно связанных (относительно свободных) морфемах языка / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 1. – С.95–100.
7. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков) / Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1974. – 320 с.
8. Реформатский А.А. О членимости слова / А.А. Реформатский // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С.5–13.
9. Сердюк М.Г. Аббревиатуры и графические сокращения в украинском языке: автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов СССР” / М.Г. Сердюк. – Харьков, 1971. – 20 с.
10. Словообразование современного русского литературного языка: [сб. научных трудов / ред. М.В.Панов]. – М.: Наука, 1968. – 300 с.
11. Тронь К.Л. Развитие аббревиатур в украинском языке: автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук: спец. 10.661 “Языки народов СССР” / К.Л. Тронь. – Львов, 1970. – 20 с.
12. Шадыко С. Аббревиатуры в русском языке (в сопоставлении с польским): автореф. дис. на соискание научной степени д-ра филол. наук: спец. 10.02.19 “Теория языка” / С. Шадыко. – М., 2000. – 45с.
13. Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке / Н.А. Янко-Триницкая. – М.: Изд-во “Индрик”, 2001. – 504 с.